

OPPORTUNITIES TO INFLUENCE OF COMMUNICATION AND TRAININGS WITH PEERS TO THE SOCIALIZATION OF CHILDREN IN PRESCHOOL AGE PERIOD

Elza Mollayeva

Baku State University, Doctor of Pedagogical Sciences

E-mail: elzamollayeva@rambler

<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Abstract. The article explores the impact of peer communication and activities on the socialization of children in preschool age. It is noted that the social development of a person depends on his condition, self-control, self-organization, self-control, self-management and personal activity. The level of personal activity is determined by its adaptation or disadaptation to society and the environment, by how it feels in the environment in which it falls. The more easier it is a person's adaptation to society, the more harmonious his socialization will be. The socialization of a person lasts all his life, and during this time he absorbs the social experience gained by previous generations in various fields of activity. On the basis of this experience, a person fulfills his role in society, and here the consideration of the specifics of socialization of different age periods appears as a factor that seriously affects the socio-pedagogical development of children. The socialization in the preschool age period is influenced by the communication between the children's contingent of preschool educational institutions, the gender orientations of the communications of peers operating in the same group and training sessions.

Keywords: socialization, training process, peers, communication, gender stereotypes.

To cite this article: Mollayeva E. (2022). Opportunities to influence of communication and trainings with peers to the socialization of children in preschool age period. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 239, Issue II, pp. 25-38.

Article history: received – 15.04.2022; accepted – 29.04.2022.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN SOSIALLAŞMASINA HƏMYAŞIDLARLA ÜNSİYYƏTİN VƏ MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏSİR İMKANLARI

Elza Mollayeva

Bakı Dövlət Universiteti, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

E-mail: elzamollayeva@rambler

<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Annotasiya. Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosiallaşmasına həmyaşıdlarla ünsiyyətin və məşğələlərin təsir imkanları tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, insanın sosial inkişafı onun vəziyyətindən, özünənəzarətindən, özünütəşkilindən, özünüidarəetməsindən və şəxsi fəallığından asılıdır. Şəxsi fəallığın səviyyəsi onun cəmiyyətə, ətraf mühitə adaptasiya və ya dezadaptasiya olunması, düşdüyü mühitdə özünü necə hiss etməsi ilə müəyyənləşir. İnsanın cəmiyyətə uyğunlaşması nə qədər rahat olarsa, onun sosiallaşması da bir o qədər ahəngdar gedər. İnsanın sosiallaşması onun bütün ömrü boyu davam edir və bu müddət ərzində o, müxtəlif fəaliyyət sahələrində əvvəlki nəsillərin topladığı sosial təcrübəni əxz edir. Bu təcrübə əsasında insan cəmiyyətdə öz rolunu yerinə yetirir və burada müxtəlif yaş dövrlərinin sosiallaşma spesifikasiyasının nəzərə alınması uşaqların sosial-pedaqoji inkişafına ciddi təsir göstərən amil kimi meydana çıxır. Məktəbəqədər yaş dövründə sosiallaşmaya məktəbə qədər təhsil müəssisələrinin uşaq kontingenti arasında ünsiyyət, eyni qrupda fəaliyyət göstərən həmyaşıdların ünsiyyətinin gender istiqamətləri, təlim məşğələləri təsir göstərir.

Açar sözlər: sosiallaşma, təlim prosesi, həmyaşıdlar, ünsiyyət, gender stereotipləri.

Məqaləyə istinad: Mollayeva E. (2022). Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosiallaşmasına həmyaşıdlarla ünsiyyətin və məşğələlərin təsir imkanları. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 2 (239), səh. 25-38.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.04.2022; qəbul edilib – 29.04.2022.

Giriş / Introduction

İnsanın “sosiallaşması” terminini ilk dəfə amerikalı sosioloq F. Giddens özünün 1887-ci ildə yazdığı “Sosiallaşma nəzəriyyəsi” əsərində işlətməmişdir. Onun bu nəzəriyyəsi müasir dövrün sosiallaşma prosesinə müəyyən qədər uyğundur və burada “fərdin xarakteri və ya sosial təbiətinin inkişafı”, “insanın sosial həyata hazırlanması” vəzifələri öz əksini tapmışdır. Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların sosiallaşmasında başlanğıc mərhələ hesab olunur və bu dövrdə uşağın sosial-psixoloji inkişafı onun sonrakı yaş dövrlərinə də əsaslı təsir göstərir. Klassik pedaqoqlar uşağın xarakterinin əsasının məhz bu yaş dövründə qoyulduğunu və onun gələcəkdə yeni sosial keyfiyyətlər qazanmasında əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edirlər. Doğrudur, bu sahədə müəyyən problemlərə rast gəlinir və onların həlli üçün, xüsusilə ailədaxili ünsiyyət, valideyn-uşaq ünsiyyətinin pedaqoji cəhətdən düzgün qurulması mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bu yaş dövründə sosial-pedaqoji inkişafa təsir edən amillər çoxdur və onların təsnifatına ailəni, sosial mühiti (xüsusilə mikromühiti–ailəni, məktəbəqədər müəssisədə uşaq kollektivini, kütləvi informasiya vasitələrini (televiziya, internet və s.) aid etmək olar.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların təlim-tərbiyə prosesinin öz axarında getməsinə təsir edən amillər içərisində onların həmyaşadları ilə ünsiyyətlərini, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil edilən məşğələlərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ətrafdakı insanlar ilə ünsiyyət uşaqların sosial-pedaqoji cəhətdən normal inkişafına təsir göstərir. Valideynləri, həmyaşadları ilə sosial ünsiyyət “acları” keçirən uşaqlarda psixi və fiziki inkişafda kənarçıxmalar, psixoloji böhranlar özünü büruzə verir. Bu amilə orta əsrlər dövrünün din xadimləri də öz münasibətlərini bildirirdilər. Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə yazırdılar: “Hələ qədim zamanlardan insanlara məlum idi ki, uşaqların çoxu yetimlər evində tez ölür. 1760-cı ildə ispan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazırdı: “Yetimlər evində uşaqlar kədərli olurlar və bir çoxu kədər çəkdiyi üçün ölür”, çünki onların ünsiyyət tələbatı ödənilmir... “ünsiyyət defisiti” – insanlarla kontaktın azlığı və ya olmaması uşağın inkişafına dramatik surətdə mənfi təsir göstərir” [Bayramov Ə., Əlizadə Ə., 2006].

Ünsiyyət tələbatı insanı bütün yaş dövrlərində müşayiət edir və o, ictimai-sosial, əxlaqi münasibətlər sistemini məhz ünsiyyət prosesində qazanır. Ünsiyyətin predmeti digər insandır və ünsiyyət tələbatı insan üçün digər tələbatlar içərisində üstün mövqeyə malikdir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən təlim prosesi təhsilin əsas istiqaməti olan təlimin sosiallaşmasını həyata keçirir, çünki insanın cəmiyyət

yət həyatına hazırlanması – sosiallaşması amilləri içərisində təhsil aparıcı yer tutur və bu zaman o, gələcəkdə cəmiyyətdə reallaşdırmaq üçün özünə lazım olan zəruri keyfiyyətləri təlim prosesində mənimsəyir.

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində eyni yaş qrupuna aid olan uşaqlar arasında ünsiyyət cinsi-rol prosesində əsas stimullardan biri sayıla bilər. Bu zaman uşaqlarda aid olduqları cinsin psixoloji və sosial tərəfləri formalaşmağa başlayır. Eyni və əks cinsdən olan həmyaşıdlar arasındakı gündəlik ünsiyyət, oyun prosesi onların bir-birinə təsirinə şərait yaradır və bu zaman davranışın və primitiv əxlaqi dəyərlərin mənimsənilməsi həyata keçirilir. Burada gender və cinsi-rol identifikasiyasının müəyyən dərəcədə formalaşmasında, İ.S.Konun təbircə desək, həmyaşıdlar qrupu “cinsi sosiallaşmada universal agent” rolunu oynamaqla uşağın öz cinsinə aid keyfiyyətləri mənimsəməsində əhəmiyyətli rol oynayır [Kon İ., 2003].

Uşaqların öz həmyaşıdları ilə oyunlara meyilliliyi, onlarda öz cinsinə və əks cinsə aid tipik hərəkətlərə qarşı münasibət erkən yaşlardan – üç yaşından etibarən özünü göstərməyə başlayır. Həmyaşıdlar qrupunda uşaqların cinsi identifikasiyası “mən oğlanam, o da oğlandır və biz oğlanıq” mexanizmi əsasında gedir. Bu identifikasiyada əks cinsə münasibət isə bu mexanizmlə gedir: “O qızıdır, onlar qızlardır və onlar bizim kimi deyillər”.

Cinsi-rol sosiallaşmasında oğlan və qızlara aid olan qrupların bu prosese təsiri bir-birindən fərqlənir, belə ki, oğlanlar öz həmyaşıdları tərəfindən edilən təzyiqa qızlara nisbətən daha həssas olurlar. Eyni zamanda belə qruplarda oğlanlar tipik kişi xüsusiyyətləri qazanmaqla müstəqil və öz həmyaşıdları ilə həmrəy olmağı öyrənirlər. Oğlanlar üçün ailədən kənarında mövcud olan qruplar daha önəmlidir, qızlar isə daha çox ailəyə meyillidirlər. Oğlanlar qrup daxilində ciddi nizam-intizamları ilə də seçilirlər və onların qarşısında qrup özü sərt tələblər qoyur. Bunu qızlarla oynamağı oğlanlarla oynamaqdan üstün tutan oğlanlara qarşı münasibətdə də görmək olur. Belə oğlanlar digər oğlanların gülüş hədəfinə çevrilir və öz qrupları daxilində çox da populyar olurlar” [Abramenkova V.V., 1987; Aleshina Yu.V., Volovich A.S., 1991; Archer Dj., 1994].

Qrup daxilində gender identikliyinə formalaşmasında oyunlar və oyuncaqlar əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, onlar uşaqların qarşılıqlı münasibətlərdə və cəmiyyətdə mövcud olan davranış və sosial normaları mənimsəmələrinə şərait yaradırlar. Belə oyunlar zamanı onlar tipik ailədaxili və peşəyönümü ilə bağlı rolları əks etdirirlər. Uşaqlar erkən yaşlarından öz cinslərinə aid olan ənənəvi oyuncaqlara üstünlük verirlər (oğlanlar nəqliyyat vasitələri, konstruktor, top; qız-

lar isə gəlincik, yumşaq oyuncaqlar və qab-qacaq).

L.V.Popovanın tədqiqatlarının nəticələrinə görə, üç yaşa qədər qızların 29%-i, beş yaşında isə 73%-i oyun prosesində öz cinslərinə aid oyuncaqları seçirlər. Altı yaşdan başlayaraq qızların 75%-i yalnız öz cinslərinə yox, hər iki cinsə aid olan oyuncaqlarla oynamaqdan imtina edirlər [Popova L.V. 2004]. Uşaqların oyuncaqlara münasibətinin formalaşmasında valideynlərin oğlan və qızları üçün oyuncaq seçimində özlərinin malik olduqları gender stereotiplərindən istifadə etmələri, uşaqları əhatə edən sosial mühit öz təsirini göstərir. Uşaqların oyuncaq seçimində onların həmyaşdırlarının fikri və televiziya gedən reklamların da təsirini inkar etmək olmaz. Hər iki cinsə aid olan uşaq otaqlarının quruluşundan da görmək olur ki, oyuncaqlar bir-birindən gender aspektinə görə necə fərqlənir.

Tədqiqatçılar uşaqların cinsi-rol sosiallaşmasında oyuncaqların təsirini bir-mənalı qəbul etməzlər və burada pedaqoq və psixoloqlar arasında fikir ayrılığı yaranır. Tədqiqatçıların bir qisminin fikrinə görə, ənənəvi oyuncaqların uşaqların həm ailə, həm də cəmiyyətdə gender rollarını mənimsəmələrinə müsbət təsir göstərməklə, qızlar ailə ocağının qoruyucusu olan ana, oğlanlar isə ailənin bütün ağırlığını öz üzərinə götürən ata obrazlarına girməklə ailədə cinslərin funksiyasını dərk etməyə başlayırlar. Bu oyuncaqlar həm də tipik qadın və kişi keyfiyyətlərinin yaranmasına, inkişafına da öz təsirini göstərir. Onların fikrinə görə, öz cinsinə aid olmayan oyuncaqlarla oynayan uşaqlarda öz həmcinsləri ilə ünsiyyətdə müəyyən çətinliklər meydana çıxıb bilər [Abramenkova V.V, 1987; Aleshina Yu.V., Volovich A.S, 1991; Archer Dj., 1994].

Mütləq hesab olunan qadın və kişi davranış modelləri barədə standartlaşdırılmış təsəvvürləri özündə ehtiva edən gender stereotipləri gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə mənfi təsir göstərməklə, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına mane olur. Gənc nəsil patriarxal davranış nümunələrini və dünyagörüşünü məktəbəqədər təhsil müəssisələrində mənimsəyib, onu orta və ali məktəb mərhələsində daha da möhkəmləndirir. Bu baxımdan məktəbəqədər yaş dövründə aparılan tərbiyənin gender aspektinin nəzərə alınması, gender əsaslı sosiallaşma sahəsindəki digər təhsil səviyyələrindəki işi asanlaşdırıb bilər. Gender əsaslı sosiallaşma oğlan və qızların əks cinslərə aid edilən fərdi imkanlarının, qabiliyyətlərinin inkişafını nəzərdə tutur.

Uşaq ədəbiyyatının və televiziya yayımlanan uşaq verilişlərinin gender aspektində tədqiqi zamanı mütəxəssislər sosial-mədəni stereotipləri gender nöqtəyindən nəzərdən təhlil etməklə yanaşı, onların gender mövzusunda məlumat və stereotiplərin mənfi xüsusiyyətlərindən imtina etmələri üçün özləri də gender problemləri haqqında geniş bilik və təsəvvürə malik olmalıdırlar.

Məktəbəqədər yaş dövrünə aid uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin və televiziya da yayımlanan uşaq verilişləri üçün hazırlanan mətnlərin həm kəmiyyət, həm də

keyfiyyət baxımından təhlili zəruridir. Bu zaman informasiya mənbəyində təsvir olunan gender stereotiplərinin təsnifatı, qadın və kişi obrazlarına müraciət tezliyinin hesablanması, mövzuların gender baxımından nəzərdən keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Uşaq ədəbiyyatı və uşaq verilişləri bu gün gender stereotiplərinin birbaşa daşıyıcıları funksiyasını yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, stereotiplər gündəlik həyatımızın bir hissəsini təşkil edir.

Müasir dövrdə gənc nəsələ gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılmasında nəzərə alınması vacib olan amillər içərisində gender stereotipləri gender tərbiyyəsinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir və cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplər içərisində güclü psixoloji-sosioloji, pedaqoji təsir gücünə malik olan bu stereotiplər “qadın və kişilərin həyatda özlərini necə aparmalı olduqlarına dair cəmiyyətdə tərtib edilmiş, ümumiləşdirilmiş təsəvvürlərdir” [“Gender terminlərinin izahlı lüğəti”, 2005].

Gender stereotipləri “qadın” və “kişi” anlayışlarına aid davranış və xüsusiyyətlərin standartlaşdırılmış təsəvvürüdür və onlar insan həyatının bütün sferalarında – özünüdərk etmədə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təzahür edir. İ.S.Kletsinaya görə, gender stereotipləri qadın və kişilərin özünü reallaşdırmalarına, fərdi inkişafında maneələri dəf etmələrinə öz mənfəi təsirini göstərir [Kletsina İ.S., 1998].

Gender stereotiplərinin təsir gücünü üç səviyyəyə bölmək olar:

1. Yüksək səviyyə – bu səviyyədə gender davranışındakı patriarxal model, feminlik-maskulinlik stereotipləri güclüdür və bu, əmək bölgüsündə, ailədaxili vəzifələrin bölgüsündə özünü göstərir.

2. Orta səviyyə – gender təsəvvürləri qarışıq modelə əsaslanır, belə ki, burada patriarxal model ilə eqlitar (*ailənin hər bir fərdinin tam sərbəst şəkildə qərar qəbul etməsi*) modelin xüsusiyyətləri birləşir.

3. Aşağı səviyyə – gender davranışı və dünyagörüşü eqlitar modelə əsaslanır.

Gender stereotipləri üç qrupa bölünür: **1-ci qrupa** maskulinlik və feminlik stereotipləri aiddir ki, onlara maskulinlik və feminlik haqqındakı sosial-psixoloji keyfiyyətlər, davranış tərzini və şəxsi keyfiyyətlər aid edilir. “Kişi–maskulin”lik müsbət, əhəmiyyətli, dominantlıq edən, rəşional, mədəni, fəal-yaradıcı, “qadın–feminlik” isə mənfəi, ikinci dərəcəli, emosional, günahkar, passiv-reproduktiv sayılır.

A.Maslouya görə *kişi, qadın* məfhumları heç də təzahürün mahiyyətini əks etdirmir, belə ki, bir çox hallarda cəmiyyət tərəfindən kişiyyə aid edilən xüsusiyyətlərə qadınların bir çoxunda rast gəlinir və ya əksinə [Qenderniyyə stereotipi i ix vliyaniyyə na povedeniyyə cheloveka., 2003]. Bu qrupa daxil olan gender stereotipləri öz davamlılığını ilə fərqlənir və onlar sosiallaşmada insanların çox hissəsi tərəfindən nəsilədən-nəslə ötürülür. Belə stereotiplərin hökmran olduğu şəraitdə yaşayan və buna baxmayaraq, öz imkanlarını, qabiliyyətlərini reallaşdır

maq istəyən qadın cəmiyyətin qadın və kişi haqqında patriarxal təsəvvürləri ilə qarşılaşır. Qadının kişilərə məxsus olduğu hesab olunan, yüksək statuslu, yaxşı ödənilən iş keçməsi yolunda qarşıya çıxan, mədəni, hüquqi və təhsil baxımından qarşılaşdığı maneələr onun özünü reallaşdırmasına mane olur.

2-ci qrupa daxil olan gender stereotipləri ailə və peşə rollarının bölünməsi ilə bağlı olub, qadını ailədəki rolu ilə, kişini isə peşə sahəsindəki rolu ilə xarakterizə edir və onların şəxsi uğurları bu sahədə əldə etdikləri nailiyyətlərlə ölçülür. Beləliklə, qadın özünü mikromühitdə (ailədə, məişətdə), kişi isə makromühitdə (işdə, siyasətdə, elmdə və s.) reallaşdırmalıdır. Qadının fəaliyyətinin yalnız ailə və məişətlə uzlaşdırılması barədə sosioloqlar, psixoloqlar və pedaqoqlar arasında müəyyən fikir ayrılığı vardır, lakin qadını ailədəki rolu ilə səciyyələndirən müəlliflərdən fərqli olaraq, digərləri onun bu passiv fəaliyyətini mənfi hal kimi qiymətləndirirlər, çünki işləyən qadın daha müstəqildir və o, ərinin, uşaqlarının problemlərini daha yaxşı başa düşür. Q.V.Turetskaya görə, “iş qadımları” özləri də uğura görə qorxu” sindromuna görə, iki qrupa bölünürlər: birinci qrup karyeraya, ikinci qrup isə ailəyə istiqamətlənir, lakin hər iki qrupa daxil olan qadınlar ailəyə kifayət qədər diqqət ayırmadıqlarına görə özlərini günahkar hesab edirlər [Turetskaya Q.V., 1998].

Kişinin ailədə, ailə tərbiyəsində rolu da gender stereotipləri aspektindən aktualdır. Kişi, demək olar ki, özünü bütünlüklə ailə işlərinə həsr etmir, onun “kişi” vəzifələri ailə çərçivəsindən kənara çıxır.

3-cü qrup gender stereotipləri qadın və kişi əməyinin məzmununu özündə əks etdirir. Qadın əməyi daha çox icraedici və xidmət sahəsinə, kişi əməyi isə instrumental fəaliyyət (yaradıcı, rəhbərlik) sahəsinə aid edilir. Bundan başqa, əmək bazarında qadınlar kişilərə nisbətən daha çox işsizlik və diskriminasiyaya məruz qalırlar.

Maskulinlik və feminlik stereotiplərinin tədqiqatı zamanı belə nəticəyə gəlmək olur ki, universal bioloji determinasiya ilə müqayisədə fərqlərin sosial və mədəni determinasiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kişi və qadınlar arasındakı fərqlərin yalnız 5%-ni cinslər izah etdiyi halda, fərqlərin 95%-i sosiallaşma şərtləri ilə bağlı olur.

Bu gün televiziya ekranlarından bizə məlum olan cizgi filmləri və bədii filmlər, uşaq ədəbiyyatının personajları ümumilikdə oğlan və qızlar üçün qadın, kişi davranış normalarını gənc nəslə ötürməklə onlarda cinsi–rol sosiallaşmasının bütün istiqamətlərinə öz təsirini göstərir (geyim, saç düzümü, atributlar, oyuncaqlar, davranış üslubu və s.). Məzmununda daha çox gender stereotipləri olan uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqları öz həmyaşdaları ilə ünsiyyətdə tipik davranışın dominantlığına gətirib çıxarır ki, bu da psixoloji uyğunlaşmada problemlərlə müşayiət olunur. Televiziyada yayımlanan uşaq verilişləri və reklam çarxlarını

izləyən uşaq orada gördüyünün əks cinsə aid olduğunu görəndə həmin oyuncaqdan imtina etmək məcburiyyətində qalır.

Beləliklə, demək olar ki, uşaqların gender sosiallaşması müxtəlif sosial amillərin təsiri altında baş verir ki, buraya ailəni, yaşlılar kollektivini, oyuncaqları, kütləvi informasiya vasitələrini aid etmək olar, lakin hər bir uşaqda gender rollarının formalaşması və cinsi-rol sosiallaşması fərdi şəkildə gedir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların gender tərbiyəsində uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin rolu inkar edilməzdir. Ədəbiyyat sosial təcrübənin, cəmiyyətdə mövcud olan davranış normalarının, mənəvi dəyərlərin ötürücüsü rolunu oynayır. Uşaqların bədii əsərləri dinləməsi və ya oxuması o əsərlərdəki sosial-mədəni təcrübələri mənimsəmələri üçün dəyərli mənbə sayıla bilər. Ədəbiyyatın məhz bu istiqaməti onun gender tərbiyəsində yerini və rolunu müəyyən edir. V.A.Suxomlinski kitab mütaliəsini belə dəyərləndirirdi: “Kitab mütaliəsi elə bir cığırdır ki, onun vasitəsilə bacarıqlı tərbiyəçi ağıllı və düşünən uşağın ürəyinə yol tapır”. Məktəbəqədər yaş dövrünün tədqiqatçılarından biri olan T.N. Doronovanın “3-4 yaşlı oğlan və qızlar ailədə və uşaq bağçasında” adlı kitabında bu yaş dövründə uşaqlara gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılmasında bədii ədəbiyyatdan istifadə qaydalarının təsnifatı verilmiş, eyni zamanda, oğlan və qızların gender tərbiyəsi üçün seçilmiş ədəbi nümunələr belə sıralanmışdır:

- əsas qəhrəmanı kişi olan və “kişi davranışını” əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri;

- əsas qəhrəmanı qadın olan və “qadın davranışını” əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri;

- hər iki cinsdən olan baş qəhrəmanların qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən bədii ədəbiyyat nümunələri [Doronova T.N., 2009].

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlara gender bərabərliyinin aşılması prosesində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də zəngin mənbə rolunu oynayır. Xüsusilə nağılların uşaq təxəyyülünün, nitqinin, hafizəsinin inkişafı ilə yanaşı, həm də gender davranışlarının mənimsənilməsində mühüm sosial-pedaqoji rolu vardır. Həm də nağıllar onların nitqinin obrazlı, ardıcıl və ifadəli olmasına, söz ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir. Nağıllar sosial-mədəni münasibətlərlə zəngindir və mənəvi tərbiyənin vasitələrindən sayıla bilər, çünki burada xalqın uzun tarixi dövr ərzində formalaşdırdığı cinslərarası münasibətlərə geniş yer verilmişdir. Nağılların nəql olunması zamanı tələffüz, jestlər, baxışlar, geyim üslubu onların gender xüsusiyyətlərini mənimsənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Nağıllarda hər iki cinsə aid olan davranış normaları uşaqlara müsbət gender davranışı modelinin mənimsənilməsinə şərait yaradır. Həm də nağıllar uşaqlara səbrli, sadə, ciddi olmağı, insanları başa düşməyi, onlara qarşı mərhəmətli və qaygıkeş olmağı öyrədir. Nağılları nəql edən müəllim və ya tərbiyəçi oradaki

gender stereotiplərinin yanlış xarakterini uşaqlara başa salmaqla yanaşı, onlarda korrektə işi apara bilər. Bu zaman oğlan və qızların bərabər imkanlara malik olduqlarını da nağıllardakı nümunələrlə çatdırmaq olar.

Azərbaycan nağıllarından “Göycək Fatma”, rus nağıllarından “Gözəl Vasili-sa”, “Şahzadə qurbağa”, “Morozka”, “Zoluşka” və s. bu kimi nağıllar uşaqlarda qızların və qadınların müsbət xarakter xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. Bu nağıllardakı qadın obrazları xeyirxah, işgüzar, başqalarına qarşı mərhəmətli və diqqətliyərlər. Bu nağıllar, eyni zamanda, qızların gələcək ailə həyatında və məişətdə qadının rolunu düzgün dərk etmələrinə şərait yaradır.

Məktəbəqədər yaş dövründə nağıllar uşaqlara aşağıdakı sosial-mədəni keyfiyyətləri aşılayır:

- Qızlarda səbrli olmaq, zəhmətsevərlik, ətrafdakılara qayğıkeş münasibət təqdir olunur (məsələn, “Göycək Fatma”, “Zoluşka”).

- Oğlanlar, kişilər öz gücü, iradəsi, qorxmazlığı və Vətənə məhəbbəti ilə insanların rəğbətini və məhəbbətini qazana bilərlər (məsələn, Azərbaycan xalq nağılı “Ağ atlı oğlan” və s.).

- Ailədə ər ilə arvad arasındakı hörmət və ehtiram, qarşılıqlı anlaşma ailə xoşbəxtliyinin əsasını təşkil edir (məsələn, “Qızıl balığın nağılı”, “Pəri xanımın nağılı” və s.).

Təsviri incəsənət uşaqların gender tərbiyəsində, mənəvi mədəniyyətin əsas qollarından biri kimi, əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, incəsənət insanın reallığı dərk etməsində, ətraf mühiti obyektiv gerçəklik kimi qəbul etməsində əhəmiyyətli rola malikdir. O, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir və müxtəlif tarixi dövrlər arasında informasiya ötürücüsü rolunu oynayır. L.S.Vıqotskiyə görə, incəsənət insanın reallığa olan estetik münasibətini özündə ehtiva edir və onun qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- dünyanın bədii cəhətdən dərk edilməsi və burada insan amilinin əsas götürülməsi;

- incəsənət əsərlərində millətin, xalqın, dövlətin və müəyyən tarixi şəraitin estetik ideallarının öz əksini tapması.

Hər bir xalqın incəsənəti onun haqqında orijinal və həqiqi mənbə rolunu oynamaqla mədəni dəyərlərin ötürülməsinə vəsilsə olur. İncəsənət əsərləri məktəbəqədər dövrdə uşaqların gender sosiallaşmasında, hissi-obrazlı düşüncənin, bədii-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır.

İncəsənət aləmi ilə tanış olan uşaqlarda gördükləri incəsənət nümunələrindən aldıkları emosional təsir ilə onlarda estetik zövq formalaşır. L.S.Vıqotski və R.Kazakova öz tədqiqatlarında göstərir ki, təsviri incəsənət nümunələri ilə tanış olan uşaqlar, həmin əsərlərin məzmununu daha yaxşı qavrayırlar. Bu tədqiqatlar məktəbəhazırlıq yaş qrupuna daxil olan uşaqlarda qadınlıq və kişilik haqqında

estetik təsəvvürlərin formalaşmasında mövcud olan spesifik xüsusiyyətləri tam açma bilmir.

Uşaqlara gender bərabərliyinin aşılmasında təsviri incəsənətin rolu aşağıdakı təsviri sənət növləri vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər: rəsm, dizayn, qrafika, fotoqrafiya. Bu sənət növləri arasında portret və müəyyən janrlarda çəkilmiş şəkillər, məsələn, məişət, tarixi və s. güclü təsirə malikdir. Eyni zamanda, dekorativ və monumental incəsənət növlərindən istifadə etmək olar. Rəsmlər uşaqlarda qadın və kişi haqqında estetik idealların yaranmasında və formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Məhz rəsm əsərləri vasitəsilə qadın və kişilərin tarix boyu malik olduqları estetik və sosial-mədəni dəyərlərlə tanış olmağa imkan yaranır. Rəsm əsərlərindəki rəng çalarlarının zənginliyi insanın hisslərinə təsir etməklə özündə insan obrazlarını, təbiət və cəmiyyət hadisələrini əks etdirir. Rəsm əsərləri insanda güclü təəssürat yaratmaqla yanaşı, beyinin hissi-obrazlı qavrama qabiliyyətini artırır və uşaqlar bu əsərlər vasitəsi ilə hər bir tarixi dövrün sosial mənzərəsini, təfəkkür tərzini qavrayırlar.

Özündə maddi və mənəvi tərəfləri birləşdirən rəsm əsərləri təbiəti, təbiət hadisələrini, qadın və kişinin cəmiyyətdə yerini və rolunu müəyyən etməyə imkan verir, özündə həqiqət, xeyirxahlıq və gözəllik kimi fəzilətləri birləşdirir.

Rəsm əsərlərində təsvir edilmiş kişi obrazları uşaqlarda ideal kişi haqqında təsəvvürlərin yaranmasına və formalaşmasına güclü emosional təsir göstərir. Müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan rəsm əsərlərindəki kişi obrazları ənənəvi gender stereotiplərinin yaranması və onların müasir kişi-ata obrazının formalaşmasına təsirini görməyə imkan verir. Bu əsərlərdə kişi obrazları, ənənəvi olaraq, hərbi, vətənin müdafiəçisi, öz vətəninə qorumağı bacaran mərd, igid insanlar, ata, ər və tərbiyəçi kimi təsvir olunmuşlar. Eyni zamanda, müxtəlif dövrlərə aid rəsm əsərləri qadınlara aid gender stereotiplərinin yaranmasını və keçdiyi inkişaf yolunu özündə ehtiva edir.

Orta əsrlərə aid olan rəsm əsərlərində qadınlar özündə mütiliyi, itaətkarlığı birləşdirən mömin xristian qadınlar kimi təsvir edilirdi. Xüsusilə İntibah dövrü incəsənətində rəssamlıq bütün incəsənət növlərinin fəvqündə dururdu və bu dövrün rəssamları L.Vinççi, Rafael ilahi gözəlliyi insan obrazında təcəssüm etdirirdilər. Bu əsərlərdə incə, zərif, qayğıkeş, zəhmətkeş, gözəl qadın obrazları ana, tərbiyəçi və həyat mənbəyi kimi təcəssüm etdirilirdi. İntibah dövrü əsərlərində uzun əsrlərin sınağından çıxmış ailə dəyərləri də öz əksini tapmışdır ki, burada da qarşılıqlı hörmətə, qayğıya əsaslanan insani münasibətlər ön planda verilib.

Rəssamlıqla yanaşı, dizayn sənəti də uşaqların gender tərbiyəsində müəyyən rol oynayır. "Dizayn" ingiliscə *layihələşdirmək*, çəkmək deməkdir və o, insanın əmək, məişət və istirahət şəraitinin əlverişliliyini nəzərə almaqla, onların estetik cəhətdən ahəngdarlığını təmin edən fəaliyyət sahəsidir. İncəsənətin bu növü

insanı əhatə edən aləmi daha da gözəl, rahat və səmərəli etməyə çalışır. İnsan doğulduğu gündən onu müxtəlif əşyalar əhatə edir və artıq bu əşyaların fonunda dizaynla ünsiyyətə girir.

Əşyalara və onu əhatə edən mühitə, interyerə estetik mahiyyət verən insan, bunların vasitəsi ilə gender sosiallaşmasını da layihələşdirmiş olur. İnsan məhz dizayn vasitəsilə, R.Kazakovanın təbiri ilə desək, özünü ətraf mühitin əlverişsiz təsirindən qoruyur və xoşagələn, komfortlu mühitə əhatə edir.

Dizaynın müxtəlif növləri var ki, buraya aşağıdakılar daxildir: sənaye dizaynı, qrafik dizayn, interyer dizaynı, geyim dizaynı və s. Adlarını çəkdiyimiz bütün dizayn növləri cəmiyyətin estetik, sosial-mədəni cəhətdən formalaşmasında iştirak etməklə, oğlan və qızların istifadəçi kimi fəaliyyətlərinə şərait yaradır, lakin bu sahədə də gender fərqləri özünü göstərir. Belə ki, qızlar daha çox parça, kağız və hazır geyim məmulatlarına üstünlük verirlər. Qızları gələcək ev xanımı kimi yetişdirmək üçün onları ev əşyalarının, mebelin, qab-qacağın, sənət əsərlərinin estetik uyğunlaşmasına xidmət edən interyer dizaynının bədii-funksional tərəfləri ilə tanış etmək daha məqsədəuyğundur. Uşaqları dizayn sənətinə daha erkən yaşdan cəlb etmək lazımdır, belə ki, dizayn həm oğlanlar, həm də qızlarda estetik zövqün formalaşmasına təsir göstərir. Bütün bunlar qızı ev xanımı kimi, oğlanı isə ailənin iqtisadi problemlərini gələcəkdə öz üzərinə götürə biləcək ailə başçısı kimi yetişdirməyə xidmət edir.

Təsviri sənətin geniş yayılmış növlərindən biri də *qrafikadır* (yunanca mənası “rəsm”, “şəkil” deməkdir) və buraya müxtəlif texniki üsullarla işlənmiş sənət əsərləri daxildir. Qrafikaya naturadan çəkilmiş cizgilər, təbiət təsvirləri, kitablardan illüstrasiyalar, karikatura xarakterli şəkillər, portret-plakatlar daxildir. İncəsənət növləri içərisində ən qədimi olan qrafikanın əsasında rəsm durur və bu, uşaqların estetik tərbiyəsində əsas vasitələrdən biridir. Ətraf mühiti rəsmlər əsasında qavrayan və anlayan uşaqlarda qrafika öz lakonikliyi, yığcamlığı və dəqiqliyi ilə emosional, obrazlı mənimsəməyə xidmət edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün məktəbhazırlıq mərhələsində uşaqlara gender dəyərlərinin aşılmasında kitab qrafikasından geniş istifadə etmək məsləhətdir, çünki ondan həm evdə, həm də məktəbəqədər müəssisələrdə istifadə etmək olar. Belə ki, uşaqlara kitab oxuyarkən onların diqqətini buradakı şəkillərə yönəltmək lazımdır. Bu şəkillər mövzunun məzmununu, oradakı qəhrəmanların obrazlarını təsvir etməyə, yadda saxlamağa kömək edir. Müəllim və tərbiyəçi illüstrasiyalar vasitəsi ilə uşaqlarda kitabdakı obrazlara – həm qadın, həm də kişi obrazlarına estetik münasibət formalaşdırır.

Məktəbəqədər yaş dövründə gender bərabərliyinin tərbiyə edilməsində *heykəltəraşlıq* da mühüm rola malikdir. Heykəltəraşlıq incəsənətin geniş yayılmış bir sahəsidir və həyat hadisələrini bədii obrazlar vasitəsi ilə əks etdirən sənət

növüdür. Onun özü də iki növə ayrılır:

1. həcmli heykəllər (bunlara hər tərəfdən baxmaq mümkündür);
2. səth üzərində qabartma şəklində yaradılan heykəllər.

Belə heykəllərə *barelyef* və ya *qorelyef* deyilir. Həcmli heykəllər *statuya* adlanan tək fiqurlu kompozisiya formasında, *statuetka* adlanan kiçik ölçülü heykəllər isə *büst* formasında yaradılır. Burada istifadə edilən əsas materialları plastilin, gil, gips və s. təşkil edir. Daş üzərində oyma, ağac və sümük üzərində kəsmə, metaləritmə əsas metodlardandır. Heykəltərəşliyin estetik məzmununu insan, heyvan obrazları və bəzən xüsusi əşyalar təşkil edir. Monumental və xırda heykəltərəşliq nümunələri uşaqlarda estetik zövqün formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Heykəltərəşliq uşaqlarda kişi və qadın bədəninin gözəlliyinə, qadınların hərəkətlərinin plastikasına, kişi qüvvəsinin gözəlliyinə estetik münasibət yaradır. Mövcud olan heykəllərin çoxu, kişi obrazları olmaqla, sərkərdələri, şair və yazıçıları təsvir edir. Heykəllərin təsiri ilə uşaqlarda müxtəlif obrazlara estetik münasibət yaranır.

İncəsənətin geniş yayılmış növlərindən biri də dekorativ sənət və xalq sənəti – dekorativ rəssamlıq, dekorativ qrafika, dekorativ plastika və s. növləridir. O, özündə xalq sənətini, müxtəlif dekorativ texnologiyaları birləşdirən müstəqil sahə kimi tanınır və buraya makrame, əl işləri, toxumaq və s. daxildir. Geyimlərin bəzədilməsində, xalqın bədii sənət ənənələrində bu növlərin rolu böyükdür və uşaqları bu növlərlə söhbətlər, oyunlar və ekskursiyalar vasitəsi ilə tanış etmək olar. Xüsusilə qızların həyatında dekorativ sənətin rolu tərbiyə baxımından əhəmiyyətlidir. Qızlara hələ kiçik yaşlarından öz əlləri ilə bəzək əşyaları, oyuncaqlar düzəltməyi, otağın tərtibatını, geyimlərin bəzədilməsini öyrətməklə onlara xalq adət və ənənələrinə məhəbbət aşılamaq lazımdır, çünki gələcəyin xanımları və anaları kimi, bu sahədə əldə etdikləri bacarıqlar ailədə həmişə onların köməyinə gələcək.

Məktəbəqədər dövrün gender tərbiyəsində *fotoqrafiya* kimi texniki incəsənət növünün də rolunu göstərmək olar. Belə ki, uşaqları sosial həyatın maraqlı, fərqli tərəfləri, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanların həyat tərzini ilə fotoşəkillər vasitəsi ilə tanış etmək olar. Fotoqrafiya sənəti uşaqların bütün yaş dövrlərində istifadə edilə biləcəkləri texniki sənət növüdür.

Uşaqların gender tərbiyəsində təsviri incəsənətin rolu önəmlidir və buradakı obrazlar onu deməyə əsas verir ki, qadınlara və kişilərə münasibət bütün tarixi dövrlərdə dəyişməyib. Belə ki, cəmiyyətdə həmişə qadının öz yeri, kişinin isə öz yeri və nüfuzu olub. Bu sənət əsərlərində konkret tarixi şəraitdə yaşamış kişi və qadınların həyat tərzini, milli xüsusiyyətləri, məişəti dəqiq verilməklə hər dövrdə cəmiyyətin cinslərə münasibəti gender baxımından geniş əks etdirilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyətin bütün sahələrində qadın və kişi bərabərliyini həm hüquqi, həm də sosial cəhətdən vacib hesab edən tədqiqatçıların fikrincə, həmyaşıdlar arasında ünsiyyətin əsas vasitəsi olan oyunlar zamanı uşaqların sosiallaşmasında əsaslı rol oynayan oyuncaqların onların cinsi mənsubiyyətinə görə alınması cəmiyyətdə mövcud olan gender stereotiplərinin daha da möhkəmlənməsinə münbit şərait yaradır. Belə ki, oğlanlara aid olan oyuncaqlar onların məkanı qavramalarına şərait yaratmaqla, riyazi qabiliyyətlərin, liderliyin inkişafına, qızlarda isə daha çox ailə-məişət problemlərinə marağın yaranmasına gətirib çıxarır. Ənənəvi oyuncaqların seçilməsi müasir dövrün sosial mənzərəsində qadınların cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etməsini əks etdirmir və məlumdur ki, müasir dövrdə bir çox qadınlar əvvəl “sırf” kişi peşələrinə üz tuturlar. Oyuncaqların cinslərə görə seçilməsi uşaqlarda gender stereotiplərini möhkəmləndirdiyi üçün cəmiyyət də gender bərabərsizliyinə şərait yaradır.

Uşaqlara düzgün cinsi-rol davranışı haqqında məlumatların ötürülməsində uşaq ədəbiyyatı və uşaq televiziya verilişlərinin rolu böyük olsa da, bu gün informasiya vasitələrində gender stereotiplərini əks etdirən mövzular da kifayət qədərdir. Məhz bu cəhət uşaq ədəbiyyatının və televiziya verilişlərinin, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən məşğələlərin gender ekspertizasını aktual edir. Gender ekspertizası (analizi) bütün cəmiyyət və dövlət sferalarında mövcud olan və ya təklif olunan proqramlar, qanunvericiliklər, siyasi dövlət kursları vasitəsi ilə qadınlara və kişilərə göstərilən təsirin qiymətləndirilməsi prosesidir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosiallaşmasına həmyaşıdlarla ünsiyyətin, məşğələlərin təsiri problemi araşdırılır. Qeyd olunur ki, bu problem məktəbəqədər yaş dövrünün sosial və gender tərbiyəsi, onların sosial mühitə adaptasiyası baxımından həmişə aktualdır və müxtəlif aspektlərdə araşdırılır. Belə ki, müasir dövrdə cəmiyyətdə mövcud olan sosial problemlər (ailə münaqişələri, ailədə mövcud olan gender bərabərsizliyi, sosial yetimlik, internet asılılığı və s.) bütün yaş qrupları kimi, məktəbəqədər yaş dövrünə də öz mənfi təsirini göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə oğlan və qızlara aid olan qrupların cinsi-rol sosiallaşması tədqiq olunur. Həmçinin uşaq ədəbiyyatı və uşaq televiziya verilişlərində gender stereotipləri, düzgün cinsi-rol davranışı haqqında verilən məlumatların və bu dövrdə keçirilən məşğələlərin sosial-pedaqoji təsiri geniş şərh edilmişdir. Məktəbəqədər yaş dövründə oyunlar zamanı uşaqların sosiallaşmasında, gender bərabərliyinin tərbiyə edilməsində təsviri incəsənətin rolu, heykəltəraşlıq, fotoqrafiya və s. texniki incəsənət növlərinin tətbiqi yolları açılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Müxtəlif tarixi şəraitdə yaşamış kişi və qadınların həyat tərzini, milli xüsusiyyətləri, məişəti haqqında məlumatlar, hər dövrdə cəmiyyətin cinslərə münasibətinin gender baxımından geniş təhlil edilməsi tərbiyəçi və müəllimin iş fəaliyyətində mühüm mənbə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri, tərbiyəçilər, eyni zamanda, valideynlər üçün metodik tövsiyə hesab oluna bilər. Həm müəllimlər, həm də valideynlər uşaqların cinsi-rol sosiallaşmasında ortaya çıxan problemlərin həllində məqalədə verilən tövsiyələrdən istifadə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Bayramov Ə., Əlizadə.Ə. (2006). Psixologiya. Bakı, “Çinar-Çap”, 620 s.
2. Gender terminlərinin izahlı lüğəti. (2005). Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı.
3. Abramenkova V. (1987). Polovaya differentsiatsiya i mejlichnostniye otnosheniya v detskoy qruppe. “Voprosi psixologii”, № 5, s. 70-78.
4. Aleshina Yu.V., Volovich A.S. (1991). Problemi usvoyeniya roley mujchin i jenshin. “Voprosi psixologii”, №4, s. 294-307.
5. Archer Dj. (1994). Detstvo idealnoye i nastoyasheye. Novosibirsk.
6. Doronova T.N. (2009). Devochki i malchiki 3-4 let v semye i detskom sadu. Moskva, “Linka- Press”, 224 s.
7. Popova L.V. (2004). Qenderniye osobennosti psixicheskovo razvitiya v doskolnom vozraste. “Detskiy sad ot A do Ya”, № 2.
8. Kon İ. (2003). Rebyonok i obshestvo. Moskva, “Akademiya”.
9. Kletsina İ.S. (1998). Qendernaya sotsializatsiya. Moskva, str. 34-156.
10. Turetskaya Q.V. (1998). Strax uspexa: psixoloqicheskoye issledovaniye fenomena, jurnal “Psixologiya”, № 1, str. 37-46.
11. Qenderniye stereotipi i ix vliyaniye na povedeniye cheloveka. (2003). Praktikum po qendernoy psixologii, pod red. İ.S.Kletsinoy. SPB, “Piter”.